

Mikos Éva

Orbán Balázs regéinek utóélete¹

Bevezetés

Néhány évvel ezelőtt, az akkor még MTA Néprajzi Kutatóintézetének nevezett intézményben felkeresett egy ismeretlen fiatalember, hogy tudnék-e egy „magyar legendárium” összeállításában segíteni neki. Először el kellett gondolkoznom, mit is szeretne voltaképp, hiszen nem pontosan azonos fogalmakkal dolgozunk mi folkloristák, illetve az utca embere. Legendáriumon mi a szentek életéről szóló történetgyűjteményeket (pl. *Legenda Aurea*) értjük, amire viszont a fiatalember gondolt, derült ki elmondásából, a magyar *mondák*, még pontosabban helyi mondák voltak. Az ismeretlen vendég fogalomhasználata szerint a legenda nagyjából azt a jelentéstartományt fedi, amit a 19. században a *rege* szóval írtak le, vagyis a különleges tájak, természeti képződmények, illetve ember alkotta objektumok keletkezéséről szóló rövid történeteket. Váratlan vendégem felvilágosított, vállalkozását, amelyre állami támogatást is várt, a *Székelgyöföldi legendárium* nevű projekt mintájára képzelte el.² A történet elbeszélését itt berekesztem, hiszen hosszan kellene mesélni arról, hogy milyen nehezen sikerült ismeretlen ismerősömmel megértetnünk, több kollégámmal, a monda és a legenda közti különbséget, illetve azt a szomorú tényt, hogy a magyarországi helyi mondákat már több tucat formában feldolgozták, kiadták, vegye csak le a polcról például Benedek Elek vagy Lipták Gábor munkáit, nincs ebben semmi újdonság.

Ezzel a kis történettel azt a gondolatmenetet szerettem volna legalább részben felgöngyölíteni, amely oda vitt, hogy egy erdélyi tudománytörténeti tanácskozássra Orbán Balázs regéinek utóéletével bátorkodtam je-

¹ A dolgozat az MTA Bolyai Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készült.

² <http://www.legendarium.ro/legendak>

lentkezni. A „legendárium” – nevezzük ezúttal így – nyolcvan százalékban ugyanis Orbán Balázs *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismei szempontból* című munkájára, illetve annak regegyűjteményére támaszkodik, ami arra enged következtetni, hogy az Orbán Balázs által összegyűjtött, illetve kanalizált történetek hatása a mai napig igen jelentős (Orbán 1868: 1969a, 1869b, 1870, 1871, 1873). Nagyon érdekes lehet felfejteni, hogy milyen hosszú út vezetett a hatkötetes táj- és népleírás lapjairól a kortárs internetes felületig, milyen sokféle átadás-átvételi fázis ékelődött a kettő közé, s hogy az átírások során milyen társadalmi és egyéb közegváltásokon esett át ez a szövegtár, illetve hogy milyen átértelmezési kísérleteket élt meg.

A „legendárium”, továbbá sajátos interpretációjának problémája rávilágított arra, hogy fontos lehet a szakma számára is a szóbeliségből gyűjtött folklóralkotások utóéletének, hatástörténetének vizsgálata. Az irodalomtudományban újabban jelentős elmozdulás történt az elit, esztétikai jellegű olvasás- és értelmezés alternatíváinak irányába. Mára legitimitást nyert az úgynevezett laikus írás és olvasás, a nem nyilvános/magános írásgyakorlat, a populáris és tömegkultúra, valamint a hozzájuk kapcsolódó fogyasztási szokások és attitűdök, valamint értelmezési lehetőségek vizsgálata. Gondolhatunk itt a 17–18. századi közköltészetre (Küllös 2004, Csörsz 2006), a lokális és regionális „hatáskörű” írókra, illetve irodalomra (Keszeg A. 2011), a magas irodalomban is jártas szerzők zárt világban zajló írásgyakorlatára (Hász-Fehér 2000), valamint a populáris és magános irodalom nem professzionális olvasásának stratégiáira (Lóránd–Scheibner–Vaderna–Vári szerk. 2006). A nem nyilvános vagy félnyilvános írásgyakorlatok korai történetét mintegy kiegészítik azok a 20. század végi vizsgálatok, amelyek a magányos írás későparaszti gyakorlatairól nyújtanak képet (Keszeg V. 1996, Keszeg V. [vál., szerk., előszó] 1999). Nem lehet elhanyagolni az irodalmi másod-, harmadvonalalkotásainak értékelését sem, főként a 19. század középső harmadától kezdődően (lásd pl. Szilágyi 2001). Ezek a kissé elfeledett szerzők ugyanis saját vagy gyűjteményes köteteken kívül különböző egyéb szintereken, így mindenekelőtt a napisajtóban és az időszaki kiadványokban is megjelentek, az első vonalba tartozó szerzőkhöz hasonlóan, s ez óhatatlanul maga után vonta az olvasás különböző szintjeinek kialakulását is (lásd Török 2011). Az eltérő olvasási szintek pedig hatással voltak a később megjelenő szövegek alakulására.

A lejegyzett és nyomtatásban megjelent folklórszövegeket, különösen a 19. század vonatkozásában, irodalomként – is – értelmezhetjük, s így az irodalmi alkotásokkal szokásos utómunkák is elvégezhetőek rajtuk. Az irodalomként való olvasás magával vonja a hatástörténeti értelmezés lehetőségét és szükségességét is. A hatástörténet pedig a befogadó közeg – média – kontextusában válik teljessé, vagyis nem csupán a kiemelt, kanonikus szövegeket érintheti, hanem az őket körülvevőket is, illetve azt a kérdést, hogy miképp befolyásolja a szövegalkítást, valamint a befogadást az a kontextus, amelybe a vizsgált – esetünkben folklór jellegű – szöveg megérkezik.³

A folklórszövegek recepció- és medialitástörténete a tudománytörténet sajátos ágát képviselheti. A folklorisztika eleddig főként az írásban megjelent folklórszövegek szóbeliségre tett hatásait, pontosabban az írásban rögzített folklórszövegek visszatatanulását, a refolklorizáció eseteit elemezte (Kovács 1969: 1977), itt a végpont került vizsgálat alá. A rögzített, kiadott folklórszövegek, valamint a népi írásbeliség teremtette naplók, önéletírások, visszaemlékezések egyéb kontextusai eddig kevésbé kerültek fókuszba. Nagyon tanulságos és inspiráló az a megközelítés, s nem csupán a szűk szakmai szempontból, hanem etikai vonatkozásai miatt is, amely a folklórgyűjtések származási közösségbe való visszakerülésével kapcsolatos (Keszeg V. 2005, Nagy 2016), de ezek egyelőre elszigetelt esetek maradtak.

A történeti perspektíva szükségessége

A 19. század utolsó harmadában az ekkorra már jelentékeny mennyiségben összegyűlt folklórszöveg két úton folytathatta útját az írásbeliségben. Egyrészt az akkoriban alakuló folklórtudomány, néprajztudomány berkei felé kanyarodhatott, hogy ott aztán a korai folklórgyűjtések többségével egyetemben heveny kritikái támadások érvék kezdetleges gyűjté-

³ Ehhez szükséges azoknak a folyamatoknak az ismerete, s bennük a népi kultúra kiválogatott elemeinek szerepe, amelyeket az emberi kommunikáció közegei megértek az elmúlt lassan két évszázadban, az írástudás általánossá válásától a hálózati kommunikációig. A folyamatok népi kultúrára, hagyományra, illetve folklórra tett hatását lásd Keszeg V. 2018.

si technikája, pontatlan lejegyzése, túlírtága miatt. De még ennél is kiszámíthatatlanabb vállalkozásnak tűnhetett a népszerűség, az egyre nagyobb mennyiségben és példányszámban megjelenő gyermek- és ifjúsági irodalomba, tankönyvekbe, folyóiratokba, kalendáriumokba, később pedig útikönyvekbe, beadekerekbe való bekerülés. Feltehető ugyanakkor, hogy utóbbiak sokkal jelentékenyebb szerepet játszottak a 19. században gyűjtött folklóralkotások, s általában minden folklóralkotás identitásformáló hatásában, mint a folklórtudományi szakmunkák.⁴ A néprajztudomány keveset foglalkozott a könyvkiadás, sajtó és általában a média ilyen hatásával, működésével, inkább azok végeredményét tudta megállapítani.⁵

A 19. század derekától megjelenő, értelmiségiek által összegyűjtött, megszerkesztett és kiadott folklóralkotásokat részben a korabeli sajtó és populáris irodalom törzsi jellege – értsd a szellemi tulajdont kevésbé tisztelő magatartása – miatt, részben pedig a folklóralkotások szerzői jogi szabályozásának máig ható anomáliái okán, lényegében mindenki közkincsnek tekintette (Domokos 2009). A napi-, hetisajtóban, valamint a periodikákban való megjelenésüknek se szeri se száma, különösen fontos és érdekes ebből a szempontból a képes családi lapok, divatlapok, illetve női lapok sora.

Folklóralkotásokkal, s különösen helyi mondákkal – 19. századi szóhasználatban regékkel – az ember napjainkban leggyakrabban útikönyvekben, turisták számára készült brosúrákban, vagy idegenvezetők elbeszéléseiben találkozhat, ezek tekinthetők a 19. században indult folyamatok pillanatnyi végpontjainak. Gyakori megjelenési helyüket ezen kívül a nyelvkönyvek jelentik. Az emberi gondolkodás alapvető szükségletét jelentő narratívák ugyanis az első lépcsőfokot képviselik egy idegen kultúra megismeréséhez is. Például az idegen nyelvet tanulóval egyfelől egyszerű, rövid történetekkel lehet legkönnyebben elsajátíttatni az adott nyelv mondatszerkesztési, szövegezési gyakorlatát; másfelől egy egyszerű mondaszöveg segítségével, amely az országot alapító királyról, a mi-

⁴ T. Szabó Levente Kővári László és Orbán Balázs munkái kapcsán nagyon meggyőzően érvelt e két szerzőnek a regionális identitás kialakításában játszott kiemelt szerepe mellett (T. Szabó 2008a: 27–49).

⁵ A média megjelenés kérdése a szakirodalomban főként a folklorizmussal kapcsolatban szokott felmerülni (lásd pl. Niedermüller 1985), de esetünkben nem pont erről van szó.

tológia alakjairól vagy akár az ódon várkastélyokban élő kopogtató szellemekről szól, a nyelvtanuló öntudatlanul is részesének érezheti magát a számára eddig ismeretlen kultúrának. Egy nyelvközösséget, országot, régiót vagy települést annak mondaszerű szövegei a 19. század eleje, de különösen annak második fele óta reprezentálják, pontosabban ezek az elbeszélések több mint százötven éve vesznek részt az egyes tájakról szóló reprezentációk létrehozásában.⁶ A regeszövegek, a szóbeliségből gyűjtött mondák, illetve 19. századi irodalmi átirataik a 19. század második felétől napjainkig – a fentiek mellett – leginkább az iskolai olvasókönyvekben, valamint a gyermek- és ifjúsági irodalomban kaptak helyet. Utóbbi terület hasonlóan feltáratlan, mint az előbbi kettő, s további kutatásokat igényelne.⁷ A tankönyvekben nagyjából hasonló szerepet játszanak a regék, mint az útikönyvekben, de itt az ifjú olvasókat tanáraik egyebek mellett a 19. században összegyűjt és megformált regeszövegek segítségével nem egy idegen kultúrába, hanem a saját nemzeti panteonba vezetik be.

Itt szükséges egy rövid kitérőt tenni a *rege* kifejezés történetéről.⁸ A szó a 19. században több dolgot is jelentett, egyfelől mindenféle csodás elemet tartalmazó folklórműfajt; így a mese és a monda, valamint a mítosz összefoglaló neve volt. A század utolsó évtizedeiben, a szaknyelvek kialakulásával, egyre szűkült a használata, s ekkor már leginkább a mondára, illetve a monda-szüzsék irodalmi feldolgozásaira, átirataira vonatkozott. A monda műfaj ma magában foglalja a hiedelemtörténetek egy részét és az eredetmagyarázó mondákat is, a 19. században azonban leginkább a történelmi vonatkozásokat tartalmazó mondákat preferálta a műveltségi elit, a hiedelemtörténetek pedig szintén történeti kontextusban, az ősvallással kapcsolatos szövegekben jelenhettek meg. A szóbeliségből származó történeti és helyi mondák átiratai a század elejétől önálló műfajként jelentek meg az irodalmi műfajpalettán, a verses mondafeldolgozás a század folyamán az eposz, a nemzeti egységet megkoronázó irodalmi alkotás lehetséges alternatívájaként kínálkozott (Szajbély 1999), de mellette folyamatosan jelen voltak a prózai változatok is, ame-

⁶ A táj irodalmi és filmes reprezentációról lásd Keszeg A. 2015.

⁷ A folklórszövegek tankönyvekbe, valamint gyermekkönyvekbe kerüléséről Arany László mesegyűjteménye kapcsán Domokos Mariann értekezett (2018a, 2018b). Ezek a tanulmányok egy új út fontos kezdeti lépései.

⁸ A kérdésről áttekintő jelleggel: Mikos 2015.

lyek a szóbeliségben élő mondákhoz jobban hasonlítottak, mint verses társaik. Utóbbiak sem voltak azonban a szájhagyomány közvetlen lenyomatai, ugyanis a rege esetében a befogadó közeg elvárásai sokkal fontosabbak voltak a kibocsátó közegénél. Így tehát nem a folklór szempontjai, hanem az irodalmiak érvényesültek azokban az esetekben is, amikor a regéírás, illetve lejegyzés célja elsősorban a szüzsék megőrzése és közrebocsátása volt, s nem pedig az általuk elérendő nemesebb cél, nevezetesen az irodalom nemzeti karakterének erősítése, s a nemzeti múlt kollektív jellegének reprezentálása. Az irodalmi célú, nagyrészt verses regék esetében pedig nem volt feltétel a szájhagyománnyal való közvetlen, bizonyítható kapcsolat, illetve a mai értelemben ezt senki nem ellenőrizte, elegendő volt a korábbi irodalmi minták követésének szándéka is. Tompa Mihály e tárgyú művei csak vékony szálon kapcsolódtak a szóbeliséghez, nagyobb volt bennük a költői invenció, a Tompa-regék cselekményszerkezete is jócskán túlmutatott a szóbeli mondakén.⁹ Mindez hatással volt a monda folklórműfajának megismerésére kialakult írói gyakorlatra, valamint a folklórgyűjtés és klasszifikáció problémáira is. A 19. században ugyanis a szóbeliségből gyűjtött mondaszövegek is átíráson estek át, mielőtt a nyomdába kerültek, ami az irodalmi elvárások korai folklórkutatásra tett hatásaként értékelhető. Csak a század végére vált el a tudományos folklorisztika az irodalmi elittől annyira, hogy önálló kategóriaként kezelje a szóbeliségből származó mondai szövegeket, s vált általánossá utóbbira a korábban is ismert monda kifejezés, mely a szakszerű használatból teljesen kiszorította a rege szót.¹⁰

⁹ A 19. századi verses regeirodalomról lásd még Kovács 1963, Gulyás 2011b:117–203.

¹⁰ A korszak folklorisztikai terminológiája a német terminus technicusok magyarításával jött létre, így a monda a német *Sage*, míg a legenda a német *Legende* kifejezés fordításával, illetve átalakításával keletkezett, s azok jelentéstartományát is átvette. A köznyelvben azonban a rege szó máig megtartotta korábbi szélesebb jelentéstartományát, ugyanakkor szakszövegekre ez nincs hatással. Újabbban, a fentiekben említett legenda kifejezés veszi át a monda helyét a köznyelvben, minden bizonnyal az angol és más indoeurópai nyelvek hatására, s egyre nagyobb teret nyer, főként a popkultúrában. Így például az 'urban legend' kifejezést *városi legenda*ra szokás a köznyelvben fordítani, illetve a legkülönfélébb szöveggörnyezetben egyre elterjedtebbek a legendás, legendárium stb. kifejezések is.

Gyöngyszemek az út mellett – a műegész és a regék

A fent leírt folyamatok nyomon követésére több okból is nagyon fontos Orbán Balázs tájleírása, amely köztes pozíciót foglal el a 19. század első felét jellemző táj- és népismereti irodalom – amelyet Erdély vonatkozásában például Kővári László képviselt –, illetve a század utolsó két évtizedétől megjelenő etnográfiai leírások között. Utóbbi prototípusának Jankó János Kalotaszegről szóló tájmonográfiája (1892), valamint *Torda, Aranyösszék, Toroczkó magyar (székely) népe* című tanulmánya tekinthető (1893).¹¹

Orbán Balázs helyzete meglehetősen speciális, nem volt ugyanis a mai értelemben vett professzionális értelmiségi, bár származásából, státuszából fakadóan rendelkezett azzal a műveltséggel, amelyet a kor elvárt a hozzá hasonló személyektől, de nem tartozott irodalmi vagy értelmiségi körökhöz, holdudvarokhoz, ma úgy mondanánk, nem volt trendkövető, tevékenységét saját elképzelései szerint, saját költségén végezte, annak megjelentetése pedig piaci alapon történt. Műve egyfelől megkésettnek tekinthető, például a koncepció vonatkozásában, mivel egyszerre akar földrajzi, néprajzi, természetrajzi, geológiai, régészeti, történelmi és művészettörténeti ismereteket közvetíteni egy olyan időszakban, amelyet már ezeknek a szakmáknak a specializációja jellemezett. Így már a közvetlen utókor is az elavulás jegyeit fedezte fel az alkotásban, s ebből is következhetett, hogy egyes elemeinek köztulajdonba vételével, értsd újraírásával vagy egyszerűen kompilálásával kapcsolatban kevésbé érzékenykedtek. Azt utólag nehéz megállapítani, hogy Orbán Balázs műve készült túlságosan hosszú idő alatt (csak a kötetek megjelentetése hat évet vett igénybe), vagy a paradigma hullott szét túlságosan gyorsan, amelynek létrejöttét köszönhette. Másfelől azonban, az útleírás műfaja két területen is szintet lépett az ő működése által, a táj- és népleírás területén iránymutató is volt, ez a mű az etnográfiai leírás prototípusa vagy előfutára egy olyan korban, amelyben a műfaj keretei még nem léteznek, s az alkotó keresi a helyét a folyamatban (Keszeg V. 2005: 317). Orbán Balázs elsősorban pontosságával haladja meg a reformkori táj- és népleírásokat, a geográfiai leírás tökéletességével, amely lehetőséget teremt arra is, hogy más is kövesse őt az úton,

¹¹ Kővári 1853; Jankó 1893. Érdekes, hogy Orbán Balázs kötetei még matematikailag is pontosan a két említett munka által határolt idő metszetében helyezkednek el.

vagyis írásával a turizmus kiépítésére is alkalmassá tette a tájat.¹² Erre a korábbi tájleírások szerzői nem feltétlenül gondoltak. Harmadrészt, a romantikus felütés, a gigantikus, határt és korlátot nem ismerő vállalkozás máig nagy hatású, amelyet a maga teljességében senkinek sem sikerült utánoznia, de számos követőt és rajongót tudhat magáénak. Így az Orbán Balázs név védjegy, a hivatásos és a laikus olvasók táborában egyaránt. A védjeggyé válás az időtlenség, az abszolút érték státuszával ajándékozza meg a szerzőt és a művet a nagyközönség képzeletében.

Orbán Balázs koncepciója nagyívű volt, de az eredeti elképzelést nem sikerült minden ponton tökéletesen megvalósítania. A *Székelyföld leírásának* alcíme egyszerre mond túl sokat és túl keveset, például nem említi a művészettörténeti szempontot, pedig ez a könyvfolyam egyik nagy erőssége, a hat kötet jelentős művészeti, építészeti katasztert is tartalmaz. A szakrális épületekről, valamint kastélyokról és várakról készített leírások a munka egyik fontos teljesítményét jelentik (Bierbauer 1942: 140, 149, 154). A régészeti vonatkozások azonban kevésbé számottevők, többnyire csak ásatásokról, illetve lehetséges ásatásokról számolnak be, azok eredményéről szinte alig. Másik jelentős része a történelmi áttekintés, ez azonban nem egyenletes, nem egységes minden településre, illetve tájegységre vonatkozóan. Mint ahogy a regeszövegek gyűjtése és lejegyzése sem, az út előrehaladtával ugyanis egyre ritkulnak. A regegyűjtés egyébként a címsorban nem tűnik fel, azonban, főként az első két, Udvarhelyszéket és Csíkszéket bemutató kötetben elég jelentősnek mondható.

Orbán Balázs kissé eklektikusnak ható leírásának módszere, a kényes tudományos igényeket nem minden tekintetben elégíti ki, ugyanakkor teljességgel megfelelt a korabeli zsurnalizmus sztenderdjének. Az 1840-es és 1870-as évek közti időszak irodalmi, társasági, divat-, illetve családi lapjaiban ugyanis szinte kötelező zsáner volt az úgynevezett táj- és népisme, a szóragoztatva tanító földrajzi leírás, amely szubjektívnek tekinthető, amennyiben nem iktatja ki a szerzői nézőpontot, nem kérkedik az objektivitás erényével, az alkotó ugyanis a látottakkal egyetemben megőrökíti saját élményeit, emlékeit (a korabeli szóhasználatnál *emlényeit*) is. Ez a fajta tájleírás a reformkorban élte fénykorát, de a század közepének sajtójában még nagyon gyakorinak és virulensnek mondható, s csak

¹² A nemzetépítés, regionalizmus, valamint a turizmus és a néprajzi gyűjtés kapcsolatáról lásd: T. Szabó 2008b.

az 1880-as években kezdett ritkulni.¹³ Teljesen azonban soha nem tűnt el, máig is létező műfaj a populáris irodalomban. A *Székelyföld leírása* tehát nem a tudományos elvárásoknak, de szélesebb olvasórétegekének megfelelt.

A szubjektív útirajznak szerves részét képezték azok a történetek, amelyeket az utazó vagy hátizsákos vándor maga hallott a helybéliektől. Az elbeszélések gyűjtésének célja többretű volt, a két réteg két különböző szellemi irányzat sajátja, amelyek azonos tőről fakadnak. Az egyik irány a romantikus népszemlélet, amely életre hívta a Grimm fivérek mese- és mondagyűjteményét, amivel ők a német nép szellemét kívánták megismerni. Grimmék elgondolása a heidelbergi romantikában gyökerezett, de sok szálon kötődött a késő felvilágosodáshoz, Herder nyomán ugyanis a korszakot az a meggyőződés uralta, hogy a folklórszövegek a nagyon régi múltból erednek, kollektív alkotások, az egész népközösség tulajdonát képezik. A másik indíttatás sokkal prózaibb, és a pozitivistáknak történet szemléletből táplálkozott. A 19. század első felének történészei úgy gondolták, hogy a történelem nem csupán az előkelő osztályok története, hanem az egyszerű embereké is, a közrendűek, az önálló írásbeliséggel nem rendelkezők történetét saját szájhagyományukból, így például eposzaikból és történeti mondáikból kell megismerni (R. Várkonyi 1971: 113–162).

A szövegfolyamba épített regeszövegeket, amelyek nagyrészt történeti, illetve helyi mondák átiratai, Orbán Balázs többnyire a szóbeliségből gyűjthette. A „szegény báró”, ahogy a kortársak nevezték, útja során sokféle emberrel találkozott, szóba elegyedett juhásszal, kanással, kaszáló parasztemberrel, de nyilván, bár erről kevesebbet szól, helybéli lelkészszel, kántorral, jegyzővel, földbirtokossal is. Hogy kiktől származnak lejegyzett regeszövegei, többnyire nem tudjuk. Az első, udvarhelyszéki kötet még tartalmaz néhány érzelmes leírást ezekről a találkozásokról, a későbbiekben azonban szinte semmilyen támpontot nem kapunk a regegyűjtés mikéntjéről.¹⁴ Helyenként említ kéziratok kútfőket is, például helyi levéltárak, irattárak, magángyűjtemények is szóba kerülnek, és idéz

¹³ A teljesség igénye nélkül néhány, a tájleírás szempontjából fontos kiadvány a *Vasárnapi Ujság* (1854–1921), a *Családi Lapok* (1853–1858), a *Családi kör* (1860–1880), amelyek rendszeresen közöltek ilyen tárgyú írásokat. Kifejezetten a témára specializálódott folyóirat volt a *Hazánk s a Külföld* (1865–1870), valamint a *Magyarország és a Nagyvilág* (1865–1884) is.

¹⁴ Erről bővebben lásd Mikos 2019.

nyomtatott forrásokat, így Kővári László és Jánosfalvi Sándor István regét is felhasználja (Kővári 1853, Jánosfalvi Sándor 1942). Utóbbi eljárás szintén nem idegen a korban, a gyűjtéseket, mint szó volt róla, gyakran újraközölték. Az sem zárható ki ugyanakkor, hogy a történeteket, főként a szűkebb pátria, Udvarhelyszék vonatkozásában, már útja előtt is ismer-te, akár családi körből is. Nem bizonyítja az elmélyült ismeretek létét, il-letve a történetek családi használatát, de alátámasztja a mélyebb, eset-leg korábbi ismeretszerzés lehetőségét az a tény, hogy az Udvarhelyszéket tárgyaló kötetben a regyszerű elbeszélések (mondaátiratok, anekdoták, hiedelemtörténetek stb.) jelenléte nagyobb, mint a további kötetekben.¹⁵

A mondaszövegek gyűjtése és lejegyzése iránti érdeklődés fokozatos foglalkozását több okkal is magyarázhatjuk. Egyfelől elképzelhető, hogy időközben azért apadt a szerző figyelme a mondák gyűjtése iránt, mivel az út az egyes megyékben már egyre rövidebb idő alatt zajlott le, s így nem is volt lehetősége a ráérős történetmesélésre. A regéktől való elfordulás a lejegyzett szövegek kidolgozásában is lemérhető, s egyre kevesebb-szer kerül elő a történetek megismerésének kontextusa is, míg az első kö-tetben még gyakran találkozunk nyelvjárási sajátosságokkal, például táj-szavakkal, illetve a történetmesélőről, valamint a vele való megismerke-dés körülményeiről szóló leírással. A regeszövegek lejegyzésénél főként emlékezetére hagyatkozhatott, fennmaradt emlékezések szerint a látot-takat, hallottakat este a szállásán – ha volt ilyen – jegyezte le. Így feltehe-tő, hogy a regeszövegek a kötetekben előre haladva egyre szikárabb meg-szövegezései ezeknek az időnként csillagsátorban töltött estéknek ered-ményei

Az út, s így a kötetek előre haladtával egyre inkább más témákra lett figyelmes, nem csupán az idilli táj, az emberek természetközeli életfor-mája tűnt fel neki, hanem a helyben lakók megélhetésének nehézségei, a rossz földeken tengődő földművelők kiszolgáltatottsága, a túlnépesedés, a kivándorlás problémái is. Ennek ellensúlyozására főként a táj ipar szá-mára adott lehetőségei, a fejlesztések, például vasúti hálózat kiépítésének fontossága, s mindenekelőtt a szellemi tőkekoncentráció, az oktatás, ezen belül a középiskolai hálózat, illetve az iparoktatás fejlesztésében rejlő le-hetőségek érdekelték. A hat kötet során tehát a múlt iránti érdeklődését

¹⁵ Viszonylag nagyszámú folklórnarratíva található még a harmadikkötetben is, de ez sem közelíti meg az első kötet arányait.

egyre inkább a táj jövője, illetve a lakosság helyben maradásának elősegítése, valamint az ahhoz szükséges szemléletváltás és gyakorlati változások kérdései váltották fel. Ilyen értelemben a hat kötet Orbán Balázs személyes (fejlődés)regényeként is olvasható (vö. Imreh 1995). Másfelől, ha a két végpontja felől közelítjük meg a kötetfolyamot, annak eleje még erőteljesen a reformkor ideáihoz közelített, a korszak ugyanis a társadalom történetét az egyszerű nép történetének megismerése által képzelte el, s ehhez a történeti mondákat, illetve regéket, népi történelmi emlékezetet tartotta a legjobb eszköznek. Nagyjából az út felétől azonban a saját kora, sőt, még inkább a jövő felé ágazott el érdeklődése, vagyis bekapcsolódott abba vállalkozásba, amely a 19. század utolsó, illetve a 20. század első évtizedeiben jellemezte a Székelyfölddel kapcsolatos leírásokat. Ebben az időben ugyanis az érdeklődés a pusztai földrajzi, tájrajzi, néprajzi és történelmi leírások felől a geológiai, gazdaságföldrajzi leírások felé mozdult el, amelyek célja az ásványkincsek feltárása, az ipar számára hasznosítható nyersanyagok feltérképezése volt, abban a reményben, hogy a mező- és erdőgazdálkodás, valamint a kézműves ipar mellett a terület a bányászat és a nehéz-, valamint a feldolgozó nagyipar irányába fejlődhessen a jövőben. Ezzel a helyi értelmiség a már a 19. század végén is nagyarányú el-, illetve kivándorlást, valamint egyéb anómiás folyamatokat szerette volna megelőzni, illetve megállítani. A századfordulón jelentős diskurzus folyt a Székelyföld bányászati és ipari, sőt, turisztikai hasznosíthatóságának lehetőségeiről, amelynek *A Székelyföld leírása* már valamiféle előhangjaként is értelmezhető.¹⁶

A közvetlen utókor tudományossága nem méltatta túlságosan az Orbán Balázs hat kötetében található regeleírásokat, hiszen a megjelenés idején nagy fordulat állt be a folklórszövegek lejegyzését, publikálását illetően. A tudománytörténet a gigászi teljesítményről, illetve a hatalmas adatfeltárásról emlékezik meg Orbán Balázs kapcsán, mint mondagyűjtőt kevésbé értékeli. Folklórgyűjtőként inkább méltányolják a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* III. kötetében megjelent néhány meséje alapján

¹⁶ A tudománytörténet általában inkább a romantikus indíttatásról emlékezik meg, s inkább visszatekintőnek, mint előremutatónak tartja (Kósa 2002: 54.) Az erdélyi gazdasági gondolkodás történetéről szóló irodalom Orbán Balázs közgazdasági gondolkodásának kiteljesedését az 1870-es évekre, tehát *A Székelyföld leírásának* sajtó alá rendezését követő, Orbán Balázs országgyűlési követi időszakára teszi (Zepezsaner 2004: 55).

(*Székelyföldi gyűjtés*, 1882). Közvetett bizonyíték is a rendelkezésre áll arra, hogy a regeszövegek illetően közlését az 1870-es években a tudományos közélet elutasította. Orbán Balázs barátja, kollégája volt Veress Ferenc (1832–1916), Erdély első fotografiai műtermének tulajdonosa, Kolozsvár híres portréfényképésze, akire szívesen emlékszik az utókor. Orbán Balázssal közösen ugyan nem dolgoztak, de Veress több portrét is készített Orbánról, pontosabban Orbán Balázs megjelenését elsősorban az ő felvételeinek köszönhetően ismerhetjük (Kincses 1993: 45). Veress Ferenc Hajós Jánossal az 1870-es évek elején bejárta a Székelyföld egy részét, a vállalkozás kisebb volumenű volt Orbánénál, célja tájképek és néprajzi felvételek készítése volt, emellett mondákat is gyűjtöttek (Veress 1887, idézi Kincses 1993: 47). Veress nyugati mintákra elképzelt tájképekészeti vállalkozása máig tisztázatlan okokból nem lett sikeres, pedig még Abraham Lincolnnal is igyekezett felvenni levélben a kapcsolatot, az amerikai piac meghódítása céljából (Kincses 1993: 45–47). Utóbb a mondákból feltehetően az 1820-as és 1830-as évek stílusában készült átiratokat benyújtották a Kisfaludy Társaságnak.¹⁷ Veress visszaemlékezései szerint egy P. Sz. K. monogramú (minden valószínűség szerint P. Szathmáry Károly) és egy magát B. A. monogrammal szignáló bíráló szakvéleménye alapján¹⁸, amely túlságosan művészinak, a nép hangjától és gondolkodásától idegennek érezte a szövegeket, a Társaság a kiadást elutasította (Kincses 1993: 47–50).

A fentiek magyarázata az lehet, hogy Veress Ferenc, ahogy Orbán Balázs is, egy korábbi korszak, a reformkor regefeldfogásának, illetve -elméletének jegyében alkotott. A folklórszövegek gyűjtésének valamint lejegyzésének elmélete és gyakorlata a 19. század folyamán azonban fokozatosan, szinte évtizedről évtizedre változott, egyre fontosabbá vált a szóbeli előadás jellegzetességeinek rögzítése, s egyre kevésbé törekedtek a száj-

¹⁷ A szövegek közül mindössze egy maradt fenn a hagyatékban, a fenti következtetések ez alapján vonhatók le (Kincses 1993: 48–50).

¹⁸ Kincses Károly a B. A. monogram mögött Berczik Árpád írórt sejtí, aki több székelyföldi tárgyú művet is publikált. A Kisfaludy Társaságnak való felajánlás az 1870-es és 1880-as évek fordulóján történhetett, erről pontos adatok nincsenek. A B. A. monogram nagyobb valószínűséggel rejti Ballagi Aladár történészt, aki ekkor már a budapesti egyetem magántanára volt, majd nem sokkal később az Akadémia levelező tagja lett, mint Berczik Árpád tárca- és vigjátékíró, hiszen előbbi történelmi kérdésekben nagyobb tekintély lehetett, mint utóbbi.

hagyományból merített történetek irodalmias kiegészítésére, novellaszerű vagy balladaszerű átírására.¹⁹

A fenti folyamatok mellett szükséges Orbán Balázs munkáját még néhány fogalom történetének keretébe is beágyazni: azok az eszmények, amelyek a mű koncepcióját meghatározták, még a magaskultúra berkeiben születtek. A közvetlen utókor azonban már mint populáris olvasmányt is birtokba vette a művet, az egész koncepció, illetve annak töredezett elemei, így mindenekelőtt regéi, a tömegkultúrában is helyet, illetve követőket találtak maguknak. Kis túlzással azt is állíthatjuk, hogy a magyar folklórszövegek előbb, vagy legjobb esetben is egy időben találták meg az utat a tömegkultúrába, mint ahogy a szaktudomány intézményesült volna, vagyis a közvélemény alakítás a különböző médiumok által korábban megkezdődött e téren, minthogy az ekkor kiépülő szakma kialakította volna erre irányuló stratégiáját. A tudományos diskurzus tekintetétől elzártan alakuló folklór-, illetve népköltészet-szemlélet következményei máig hatnak. A tömegkultúra és a tömegkommunikáció ugyanis egyfelől saját törvényei és érdekei szerint alakította a folklóralkotásokat és megjelenésük kontextusát, másrészt pedig az eredeti közegből kiragadott alkotások magukkal vitték eredeti közegük eszmerendszerét is olyan korszakokba, amelyekben azok már anakronizmusnak számítottak az elit műveltségben. A populáris és a tömegkultúra azonban saját dinamikája szerint halad, nem pedig az elit által kijelölt úton, így ott a premodern, majd a modernség jóval hosszabb ideig érezte hatását, mint az elit kultúrában.

A kései útelágazások – Orbán Balázs regéi különböző diskurzusokban

Az Orbán Balázs leírásából kilépő regeszövegek a 19. század végétől a 21. század elejéig három diskurzusban vettek, illetve vesznek részt. Az alábbiakban ezek rövid áttekintése következik, néhány összefüggés felvillantásával, azonban minden egyes témakör külön tárgyalást is megérdemelne. Az első a korábban már részben tárgyalt, a tájat geológiai és bányászati

¹⁹ Összehasonlításképp érdekes a Benedek Elek mese- és balladaátírásai körüli vitát megidézni a korszakból (lásd Gulyás 2011a).

ti szempontból leíró műveket jelenti. A második fontos egysége a következő fejezetnek a gyermek- és ifjúsági irodalom. A harmadik egységben kerül majd szó az útikönyvekről.

Az értelmező számára egyfelől fontos, hogy mely regék, és miért pont azok váltak érdekessé az utókor számára. A megérkezés helye is lényeges, tehát az a közeg, szövegkörnyezet, ahová a regeszövegek vendégségbe mentek. Nem csupán a regeszövegek fontosak, hanem mindennemű, Orbán Balázsra való hivatkozás kontextusában érdemes értelmezni és értékelni a regeszövegek másodlagos megjelenéseit. Az Orbán Balázs által gyűjtött regék ugyanis magukkal viszik azt a mentalitást és attitűdöt is, amelyet az eredeti műben képviseltek, vagyis elsősorban azt a történet- és tájszemléletet, amely a táj és a történelem, valamint a róluk szóló narratívák szerves viszonyát feltételezi. Az utókor Orbán Balázs leírása és a benne megjelenő regék nyomán azt az üzenetet kapja és közvetíti, mintha Erdélyben a mesék és mondák úgy teremnének, mint a gyümölcs a fán, mintha ez a táj, illetve a benne lakók a csodás történetek alkotásában nagyobb tehetséget mutatnának, mint más vidékek lakosai. A narratívák a későbbiek során a táj – turisztikai – eladhatóságát is elősegítik, egyfajta reklámhordozóként is funkcionálnak. A 19. századi felfedező jellegű, romantikus útleírásaiból átemelt szövegrészek, képek, ábrázolásmód a 20. századi turisták számára készült útikönyvben való megjelenése azt a benyomást keltheti, hogy a 19. századiak által látott és ábrázolt világból, a hely által árasztott romantikából a 20. vagy a 21. században is részesülhet bárki (vö. Szeljak 2000: 206). A következőkben annak vázolására történik kísérlet, hogy ez milyen műfajokon és csatornákon keresztül történt.

Az első, és legrövidebb ideig ható diskurzust, amely befogadója lett Orbán Balázs gondolatvilágának, így regéinek is, a tájegység földrajzi-geológiai, illetve közgazdasági szempontú leírásai jelentették. Kezdetben a két tematika szorosan összekapcsolódott, csak a 20. századra vált szét fokozatosan. A geológiai-gazdaságtani leírások célja a természettudományos megismerés mellett a terület bányászati, illetve ipari hasznosítási lehetőségeinek feltérképezése volt, ami magában foglalta a gyógy- és ásványvizek, illetve az erre építhető fürdőkultúra és turizmus kiépítésének lehetőségeit is. A Székelyföld geológiai-bányászati diskurzusa az 1870-es és 1880-as évek fordulóján indult el, de mint láthattuk, már Orbán Balázs leírásának egyes elemei is részt vettek a folyamat katalizálásában. Azért is különleges ez, mert egyfelől igyekszik kivezetni a Székelyföldről szóló

nagyelbeszélést abból a romantikus attitűdből, amely a tájat főként és kizárólag tündérek lakhelyeként, regék szülőjeként aposztrofálta, s amely nagyrészt Orbán Balázs indíttatását is meghatározta. Az alábbi idézet nagyon jól mutatja ezt a nézőpontot: „Erdély minden legkisebb részecskéje nevezetességgel bir, egyes vidékei regéket, történeti hagyományokat, történeti régiségeket nyujtanak” (Keresztury 1866: 114). Hasonló passzusokat szép számmal találhatunk Orbán Balázs művében is. „Itt minden lépten a mult classicus földét tapodja az utas, titkos multnak homályos emlékeit érintik lábai, s a kutató ész csak homályos népmondákat, titokteljes regéket talál, melyek tudvágját csak fokozzák, de ki nem elégítik...” (Orbán 1868: 31). Az elszakadás azért történik, hogy egy előremutatóbb, s a tájban élők számára lényegesen fontosabb diskurzusba helyezze át magát, amely a helyben lakók jövőjének, túlélésének záloga lehet. Azt ugyanis már a korai utazók, így Orbán Balázs is megfigyelték, hogy a terület, s különösen egyes kistájai nagyon súlyos gazdasági, szociális, demográfiai problémákkal küzdöttek, sok helyen a megélhetési problémák országon belüli elvándorlásra vagy emigrációra kényszerítették a lakosságot. Ennek ellensúlyozását, a gazdasági problémák megoldását célozták a geológiai tájleírások is. A váltás azonban nem lineárisan történt, vannak benne kisebb-nagyobb kacsaringók, elképzelhetők a folyamatban visszalépések és bakugrasok is.

Az előbbihez kapcsolódnak azok a korai szociográfiáknak tekinthető munkák, amelyek a tájegység kisebb-nagyobb gazdasági és társadalmi problémáit tárgyazzák úgy, hogy igyekeznek azokra megoldást is kínálni. Kozma Ferenc (1844–1920) unitárius lelkész, tanár és tanfelügyelő pár évvel Orbán Balázs utolsó kötetének megjelenése után adta ki terjedelmes értekezését a régió problémáinak feltárására és a megoldási lehetőségek feltérképezésére, amelyben egyebek mellett Orbán Balázs művének alapos ismeretéről is tanúbizonyságot tesz (Kozma 1879). A mű komplex látásmódját és minden romantikától mentes objektivitását a mai kor embere nem győzi csodálni.²⁰ A szerző ezért a munkájáért nyerte el az Akadémia levelező tagságát. A korszak sajátossága, vagy az emberi gondolkodásé, hogy nem sokkal később, amikor a széket elfoglalta, egy meglehető-

²⁰ Kozma Ferenc formátumáról, illetve a hagyatékában rejlő lehetőségekről lásd Pócs Évának jelen évkönyvben szereplő, *Kozma Ferenc (1844–1920) családi hagyatékának közművelődési és tudományos vonatkozásai* című tanulmányát.

sen romantikusnak ható témával jelent meg, amely a Székelyföldön található mondák mitikus gyökereit kereste, Ipolyi Arnold modorában, bőséges idézetekkel Orbán Balázs regéiből (Kozma 1882).

Két évtizeddel Orbán Balázs után jelentette meg a Székelyföldet természetismereti szempontból leíró munkáját a természettan és vegytan tanára, a tankönyvíró, ismeretterjesztő Hankó Vilmos (1854–1923) (Hankó 1896). Az 1890-es évektől számos tudományos ismeretterjesztő művet publikált a korabeli Magyarország ásványkincseiről és -vizeiről, valamint gyógyvizeiről, fürdőhelyeiről, továbbá számos egyéb műszaki és természettudományos témáról. Ezek mellett több tankönyv szerzője, illetve társszerzője volt, s mások által szerkesztett tankönyvekbe is beemelték írásait. Az 1896-ban megjelent műve határterületen áll a geológiai, gazdasági leírások és a turistákat kiszolgáló útikönyvek között, illetve úgy igyekszik hasznos ismeretekkel ellátni a tájba lépő idegent, hogy a természettudományos ismeretterjesztés igényei se szenvedjenek csorbát. A munka elejétől érzékelhető, hogy a nagy etalon nyomdokába kíván lépni, bár lényegesen rövidebben fejt ki tárgyát, mint Orbán Balázs, néhány sarkalatos ponton a hagyomány továbbadójává válik. Úgy tekint *A Székelyföld leírására*, mintha az valamiféle abszolút kiindulópont, meghaladhatatlan tökély lenne. Már itt, a 19. század végén a kultuszépítés szép példáját láthatjuk, ami minduntalan összejátszik a nagy múltól függetlenül, és azzal szoros összefüggésben egyaránt életképes regegyűjteménnyel is.

Hankó művének felépítése lényegesen szikárabb, mint Orbán Balázsé, az egyes témákat fejezetekbe rendezi, a fejezeteket pedig jól elkülöníti egymástól. A szerkesztés azonban időnként eltér a tervezettől. A természettudományos tematikát minduntalan bölcsészeti, például regelbeszélések szakítják meg. A legárulkodóbb ebből a szempontból, hogy a magát természettudományi szakmunkának definiáló kötet rögtön egy regékről szóló fejezettel indít (*A székely nép eredete a regében*, Hankó 1896: 1–3.) Az áttekintő földrajzi, történeti, stb. fejezeteket az egyes tájegységek, illetve látványosságok leírása követi, lényegesen szűkre szabotabban, mint Orbánnál, a regék előadásánál azonban nem spórol a terjedelmen. Így például Firtos és Tartód történetét közel három oldalban beszéli el (Hankó 1896: 107–109).

Hankó műve már sokkal célzatosabb, mint Orbán Balázsé volt, aki még egyedül, vagy alkalmi kísérővel járta az úttalan utakat és hágókat,

s csak reménykedhetett abban, hogy követőkre talál majd. Mint szó volt róla, az utazási irodalom nagyjából az 1880-as évektől már elsősorban a turisták alapvető információkkal való ellátását, a helyismeret kialakítását célozta. A turizmus ugyanis szinte már megszületése pillanatában tömegessé vált, még ha ezt nem is úgy kell elképzelnünk, mint napjaink tömegturizmusát (Pusztai 2012), ami szükségessé tette a megfelelő kézikönyvek megjelentetését is. A turisták számára, vélhetően olvasmányaik hatására, fontos volt, hogy ne csak lássanak, hanem halljanak is, a látványt különböző történetekkel egészítsék ki. A korabeli hegyi turisták egy-egy faluba érkezve maguk is igyekeztek a helybélieknek a tájra vonatkozó szöveges ismereteit összeszedni. A korai turisztikai lapok a tájleírásokban, illetve külön rovatokban is közöltek folklórt, elsősorban át dolgozott helyi mondákat, vagyis regéket. Az 1890-es évektől már speciális lapok álltak a turisták rendelkezésére, amelyek turista útvonalakat ajánlottak különböző életkorú és edzettségi fokú csoportoknak, élménybeszámolókat jelentettek meg, ahol a gyűjtött folklóranyagot, főként helyi mondákat is közölték. A turizmus és a folklórgyűjtés továbbra is egymás édes testvérei maradtak (Landgraf 2019a, 2019b).

Az *Erdély* című turisztikai lap, az Erdélyrészi Kárpát Egyesület kiadványa az 1890-es évektől rendszeresen jelentette meg a tájat járók beszámolóit, ezek közt gyakori hivatkozási alap Orbán Balázs műve, benne néhány regéje is.²¹ Orbán Balásznak a sajtóval való kapcsolata azonban nem új keletű, hiszen még a nagy munka megjelentetése előtt közölt részleteket, illetve előfoglalmazványokat a *Hazánk s a Külföld*, valamint a *Magyarország és a Nagyvilág* című folyóiratokban.²² Ezek a részletek, s számos rövid híradás a kötetek kiadásáról, valamint néhány felhívás előfizetők gyűjtésére még a mű kiadási költségeinek megtérülését, a kiadott példányok eladását szolgálták.²³ Az *Erdély* című lap azonban már az új-

²¹ *Erdély. Turistasági, fürdőügyi és néprajzi folyóirat*. Az Erdélyrészi Kárpát Egyesület értesítője (1892–1917, 1937–1939).

²² Orbán Balázs: Kirándulás a Gyilkos-tóhoz. Saját fényképei után Lübeck metszeteivel. *Hazánk s a Külföld* 1865. I. (4) 55–58; (5) 76–77; A Lábathlan család siremléke 1400-ból. *Hazánk s a Külföld* 1869. V. (24) 562–565; A Székelyföld leírásához. Kóhalom. *Magyarország és a Nagyvilág* 1868. IV (37) 440–441, (38) 457–458; Selye és Bekecs. *Magyarország és a Nagyvilág* 1869. V. (11) 119–122, 127–129.

²³ A *Magyarország és a Nagyvilág* 1868. IV. (27) 447. előfizetési felhívást közöl. A folyóirat 1869. V. évfolyama a 71. lapon közli, hogy a második kötet nyomdai akadályok miatt késik. Az 1873. IX. évfolyam 36. szám a 453. lapon a VI. kötet megjelenését hirdeti.

rahasznosítás, az újbóli használatba vétel jegyében közölte Orbán regéit, illetve az általa kanonizált történetek a tájban még elbeszélte újabb változatait (pl. Binder 1900, Ősz 1901).

Létezik olyan geológiai szakmunka a két világháború közti időszakból, melyben Orbán Balázs tájleírása rendszeres hivatkozási alap volt, s ha a sorok közt elrejtve is, de megvolt néhány monda szüzséje is. Bányai János (1886–1971) a korszak jeles geológus-muzeológusa volt, számos cikkben, tanulmányban, könyvben adott számot a Székelyföld természeti viszonyainak ismeretéről. 1938-as publikációjában is a terület természeti különlegességeinek közvetítésére törekedett. A műben huszonegy alkalommal hivatkozik Orbán Balázs leírására (Bányai 1938: 54, 59, 74, 75, 77, 78, 79, 902, 94, 113, 117, 118, 154, 158, 160, 162, 163, 164, 167, 181, 186). Ebből három alkalommal utal az Orbán Balázs által közölt mondaszüzsékre, illetve olyan történetekre is, amelyeket akár ő is gyűjthetett és közölhetett volna (Bányai 1938: 74, 153–154, 160). Ez az eset is jelzi, hogy a táj romantikus szemlélésétől nem is olyan könnyű elszakadni. Bányai János egyáltalán nem vádolható ugyan romantikával, de a nagy előd iránti tisztelet szinte megköveteli a regéi iránti tiszteletet is.

Orbán Balázs egyes regéinek tömeges kilépése *A Székelyföld leírásának* lapjairól vélhetően Benedek Elek érdeme, aki számos munkájában adott közre Orbán regéket átírva, a mese, illetve a novella műfaji igényei szerint, s pályája elején, valamint a végén is, az eredeti elhangzáshoz nagyon közeli, tehát egyszerű, pár mondatos formában is (pl. Benedek 1926). Az irodalmi vállalkozónak tekinthető Benedek először 1885-ben, mindössze három évvel az általa Sebesi Jóbbal szerkesztett, saját, valamint Kriza János és Orbán Balázs mesegyűjtéseire alapozott *Magyar Népköltési Gyűjtemény* kötet után (*Székelyföldi gyűjtés* 1882) adott közre önállóan székelyföldi mesekötetet, amelyben feltehetően, bár ezt külön jegyzetapparátus nem jelzi, mások gyűjtéseit is felhasználta. A Bálványosvár, valamint Firtos várának történetét itt mesélte el először a saját stílusában (Benedek 1885: 253–259, 269–275).

Az újrafogalmazott mesegyűjtemények megjelentetésének gyakorlata az 1890-es évektől lett uralkodó az irodalmi pályáján, s egészen az első világháború végéig tartott. E tevékenységének kibontakozása, nagy példányszámú kötetek és füzetek megjelenése minden valószínűség szerint az Athenaeum Rt.-vel való, nagyjából másfél évtizedes együttműködésnek is köszönhető, amely a számos mesekiadvány által sokoldalú munka-

lehetőséget, illetve tartós megélhetést biztosított számára. Itt jelent meg először, majd további hat alkalommal a *Magyar mese- és mondavilág*, amely tartalmazta a korban ismerhető mesék és mondák szinte mindegyikének feldolgozását (Benedek 1894–1896). Ez a kötet lett több tucat későbbi mesekiadványának alapja, amelyek egyes darabjainak átemeléséből, kivonatolásából, illetve átírásából keletkeztek.²⁴ A millennium alkalmából összeállított reprezentatív antológiának azért is van jelentősége a pályáján, mert itt még feltüntette legalább részben azokat a munkákat (elsősorban Erdélyi János, Kriza János és Merényi László műveit), amelyek forrásául szolgáltak. A történetek java részénél nincs azonban forrás-megjelölés, ezeket a saját gyűjtéseinek tekintette.²⁵

1900-ban itt adta közre először *Székelyföldi mesék és mondák* címen azt az antológiáját, amelybe a korábbi kettő mellett még egy tucat székelyföldi helyi mondát dolgozott fel, nagyon részletesen, kisebb novellává kerekítve az amúgy lapidáris történeteket. A tizenöt történetből tizennégy cselekménymagja megtalálható Orbán Baláznál, így jogos a feltevés, hogy a kötet történeteit nagyrészt *A Székelyföld leírásának* regéi ihlették.²⁶ Bár elképzelhető, hogy Benedek Elek hasonló történeteket maga is gyűjtött, az kevésbé valószínű, hogy pont az Orbán Balázs által négy történelmi vármegyében meglett mondák párhuzamait találta vol-

²⁴ Erről részletesen, de korántsem kimerítő jelleggel: Kovács Ágnes 1989.

²⁵ Az 1987–1989-ben megjelenő, legjobb tudomásom szerint nyolcadik teljes kiadásban Kovács Ágnes feltárta az egyes történetek valószínű forrásait, a szövegek nagyjából 95%-ában (Benedek 1987: 468–486; Benedek 1988: 490–513; Benedek 1989: 469–495). Közöttük nagyjából nyolcvan történetről derült ki, hogy a legnagyobb valószínűséggel Orbán Baláztól származnak. Azt itt még szükséges megjegyezni, hogy a korábbi, illetve későbbi kötetekbe nem feltétlenül azonos formában kerültek be az egyes történetek, így Benedek Elek a *Magyar mese- és mondavilág* szövegváltozataitól korábban és később is jelentősen eltérhetett.

²⁶ Benedek 1900. A kötet az alábbi történetekből áll: *Réka királyné sírja* (vö. Orbán 1868: 231–232); *Bálványos vár* (vö. Orbán 1869b: 87–88); *Firtos és Tartód* (vö. Orbán 1868: 127); *Ördögárka* (vö. Orbán 1869a: 10); *Rapsóné* (Orbán 1868: 137–138); *Venturné* (vö. Orbán 1869b: 124–125); *Firtos lova* (Orbán 1868: 128); *Szent Anna tava* (vö. Orbán 1869b: 73–75); *Zeta vára* (vö. Orbán 1868: 59–60, 67.); *Maros és Olt* (vö. Orbán 1869b, 97–98); *A szent-demeteri kastély* (vö. Orbán 1868: 158); *Csicser* (vö. Orbán 1868: 62); *Hiripné fiai* (vö. Orbán 1869a: 109); *Etéd, Szolokma, Atyha* (vö. Orbán 1868, 141). További három történet nem hozható összefüggésbe Orbán Balázs művével, egy közülük ugyanakkor megtalálható a *Székelyföldi gyűjtésben: Szerencsének szerencséje* (*Székelyföldi gyűjtés* 1882, 318–331. *Kriza János hagyatékából* aláírással).

na meg.²⁷ Az Orbán Balázssal való konkordanciák gyanúját erősíti, hogy a *Székelyföldi gyűjtés* végén található egy helyi mondákat tartalmazó fejezet, amely két történetet leszámítva forrásmegjelölés nélkül jelent meg, s nagy részük olvasható Orbán Baláznál is, s itt még az előadás stílusa is közel áll Orbánéhoz, a regeszövegek többnyire viszonylag a természetes előadásmódot követik, legalábbis Benedek Elek későbbi mondaátírássaihoz képest.²⁸

A *Székelyföldi mesék és mondákat* az Athenaeum önállóan még kétszer, 1913-ban és 1929-ben adta közre kis puha fedelű zsebkönyv formában. Időközben bekerült a *Bálványos vár és egyéb mondák és mesék* című reprezentatívabb kiadványba is, amely két, esetleg három másik, korábban már megjelent kötet anyagát is integrálta,²⁹ másfelől az 1890-es évek végétől általa szerkesztett, s az Athenaeumnál megjelent kalendáriumokban is nagyszámú ifjú olvasóhoz jutottak el.³⁰ 1907-ben újabb székelyföldi antológiával jelentkezett (Benedek 1907b).³¹

²⁷ A monográfus Hegedűs Imre János a *Réka királyné sírja* kapcsán említi, hogy Orbán Balázs lehet a forrás, de a témát nem fejti ki bővebben, s lényegében nem is bizonyítja a két mű közti kapcsolatot (Hegedűs 2009: 228.) Forrásmegjelölés Hegedűsnél sincs, így nem tudható, ő kire, vagy mire alapozza feltevését.

²⁸ *Székelyföldi gyűjtés* 1882: 399–406. I. *Rika* (vö. Orbán 1868: 229–233); II. *Vargyasi történet* (Kriza hagyatékából); III. *Hadak útja* (a történetet *A Székelyföld leírása* nem szóbeliségből, hanem Finta István helyi költő feldolgozásában közli, vö. Orbán 1869b: 137–138); IV. *Pogányvári kincs története* (Mezőbánd); V. *Csete hegye beiktatási helye*; VI. *Eresztvény néveredetének mondája* (vö. Orbán 1869b: 175.); VII. *Sólyomkő* (vö. Orbán 1869b: 120.); VIII. *Etéd, Atyha, Szolokma néveredete* (vö. Orbán 1868: 141); IX. *Venturné vára* – Benedek és Sebesi Jób változata nem egyezik a két, Orbán Balázs által előadott szöveggel. X. *Tartod* (vö. Orbán 1868: 131–133); XI. *Rapsonné* (vö. Orbán 1868: 137–138); XII. *Szent-demeteri kastély* (Benedek Elek és Sebesi Jób gyűjtése) (Az eredeti szövegben csak római számok szerepelnek, a címadások tőlem, M. É.)

²⁹ Benedek 1907a, a másik három rész is önálló egységnek tűnik, ez a kiadvány a 3. kiadás, feltehetően már 1907 előtt is megjelent a négy egység egyben, azonban a két korábbi kiadás nem található meg az OSzK-ban. *A tatárjárás mondái* (Benedek 1900b), a *Honfoglalás mondái* (Benedek 1914) önállóan is napvilágot látott, a *Mondák és legendák* eredeti megjelenési helyét eddig nem sikerült fellelni.

³⁰ Réka királyné sírja. Ördögárka. In: *Az „Athenaeum kis regélő kalendáriuma (Kis regélő kalendárium)*. Szerk. Székely Huszár (Benedek Elek). Athenaeum Rt. Budapest. 1902–dik évre. Bálványos vár, Réka királyné sírja, Ördög árka, Firtos lova, Zeta vára. In: Benedek Elek (szerk.): *Az „Athenaeum” alföldi dalos naptára*. Athenaeum Rt. Budapest, 1901–dik évre.

³¹ A téma teljes filológiai kibontására itt most nincs mód, Orbán regéket láss még Benedek 1900a, 1900b.

A Benedek Elek meséinek forrásait és hatását firtató szakirodalom igen tekintélyes, ezért ennek további részletezése itt nem szükséges. A jelen dolgozat kontextusában azért is van nagy jelentősége, mert Benedek Elek úgy adta tovább többek között Orbán Balázs történeteit, hogy azokon rajta is hagyta a kézjegyét, s az utókor számos esetben már vele, és nem a mesék vagy mondák gyűjtőjével azonosította az egyes elbeszéléseket.

A 20. század egyes korszakai, történelmi fordulópontjai felerősítették a Székelyföld iránti anyaországi érdeklődést, nosztalgiát, ami maga után vonta újabb leírások megjelentetését. Kiemelkedő ebből a szempontból az 1940-es évek eleje, valamint az 1990-es évek első fele, a rendszerváltást követő időszak. Mindkét korszak hosszabb relatív elzártságot követő nyitással hozható összefüggésbe, ami felerősítette az Erdély, a Székelyföld, valamint az Orbán Balázs és műve iránti érdeklődést is.

Az 1940-es évek időszakát tekintve különösen érdekes, hogy megszapordnak az önkéntes vállalkozások a Székelyföld ismertetésére. Olyan érzést támasztanak ezek a munkák az olvasóban, mintha most fedeznének fel valami teljesen újat, egy mesebeli tájat, amerre a madár sem járt a – vélhetően anyaországi – látogató előtt. Dr. Gergely Pál magánkiadásban megjelent, *Székelyföld mindig zöld!* című munkája már küllemével is árulkodó (Gergely 1941). Nem csak a címadás helyesírása árulkodik némi amatőrizmusról, hanem a dolgozat megközelítése, szemlélete, a naiv rácsodálkozás, a közhelyek ismétlése, az idilli, sőt romantikus ábrázolásmód is. Ez és még sok hasonló vállalkozás azzal az előfeltevéssel dolgozik, mintha a Szent Anna-tó történetét, Firtos és Tartód meséjét ő jegyezné le először, így tehát nem tartalmaz hivatkozást sem. A felidézett történetek persze számos korábbi műből, de legfőképp Orbán Balázs munkájából lehetnek ismertek.

Az útleíró irodalom többszáz éves történetre nyúlt vissza akkor, amikor a praktikus turistakalauzok megjelentek, Nyugat-Európában a 19. század közepén, nálunk valamivel később, nagyjából az 1880-as, 1890-es években. Az útikönyvek kultúrája az elmúlt évszázadban számos átalakuláson esett át, a tendencia a részletező, bőséges földrajzi, történelmi, művészettörténeti és néprajzi ismeretet tárgyaló vastag könyvek felől az egyre kevesebb szöveget, több hasznos információt tartalmazó kiadványok irányába mozdult el, utóbbiak a látnivalók rövid ismertetése mellett főleg a helyi közlekedésről, szállásokról, éttermekről, illetve ezek minőség-

géről és árfekvéséről adnak tájékoztatást (pl. Vargyas 2003). A folyamat nyomon követésére, okainak firtatására itt nincs mód, csupán néhány tipikus példa bemutatására, hogy megfigyelhessük, továbbra is milyen fontos maradt a regék elbeszélése az útikönyvek lapjain, s hogyan viszonyul mindez Orbán Balázs művéhez.

Az Erdélyt, a Székelyföldet, vagy valamelyik kistájának turisztikai megközelíthetőségét segítő munkák már a 19. század utolsó éveiben jelentkeztek. Ezekben a korábbi útleíró, illetve táj- és népleíró irodalom reminiszcenciái csak érintőlegesen jelentek meg. Az egyes tájakhoz vagy objektumokhoz fűződő regékről nagyon szemérmesen tettek említést, mintegy súrolva a témát. Például az alábbi mondattal: „Br. Orbán a székelyföldi romokról számos regét közöl” (Molnár–Vida 1897: 41, további idézetek 28).

A rendszerváltást követő évtized az az időszak, amikor a kelet-európai polgárok számára ismét megnyíltak az utazás korábban elzárt vagy szigorú korlátok közé szorított lehetőségei, az anyagi és infrastrukturális feltételek a korábbiakhoz képest lényegesen javultak, s a szomszédos országok felkeresése is újra divatba jöhetett. Ez az időszak egy új műfaj megjelenését is hozta, a fényképes albumokét, amelyek a kevés szöveg mellett sok színes felvétellel igyekeztek minél teljesebb képet kialakítani a vizsgált tájegységről. Az albumok képi világa nagyon változatos, de a rendszerváltás idején jellemzővé vált a múltba révedő, a térséget néprajzi reliktumnak ábrázoló szemlélet a népszerű fényképes könyvekben, ahol szinte kizárólag népviseletbe öltözött, lovas kocsin vagy szánon közlekedő, kézzel kaszáló, húsvétkor dézsával locsolkodó embereket lehet látni. Már az 1990-es években sem feltétlenül így nézett ki az Erdélyben lakók többségének élete, még a kistelepülések élőké sem. Ez a keretezés szinte kínálja, hogy a képzeletbeli utazót az ismeretlen tájban a 19. században gyűjtött regék segítségével igazítsák el. Váradi Péter és Gaál Anikó sorozata Erdély több kistáját jeleníti meg ilyen formában, kevés szövege között mintegy kötelező leckefelmondásként tartalmaz néhány Orbán Balázstól ismerhető történetet (pl. Váradi–Gaál 1993: 43–44). A munka kevés szövege a 19. század közepének tájleíróihoz hasonlóan a teljességre törekszik, mind a helyi természeti viszonyokról, történelmi eseményekről, gazdasági adottságokról, mind a kulturális, így néprajzi sajátosságokról, és esetleg még az oktatásügy helyzetéről is igyekszik némi információt átadni. A terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé valamennyi terület kimerítő

tárgyalását, de érdekes megfigyelni azt a törekvést, amellyel a szerzők a 19. századi utazók sokoldalúságát állítják mintaként maguk elé (lásd még pl. Pataki 2005).

Az útikönyveknek a 19. századi hagyományokhoz közelítő típusa is létezik a 20–21. század fordulóján, amely korábbi szövegek újraírására, egy akár több évszázados zsáner újbóli megvalósítására törekszik a tudományos szövegekre jellemző jegyzetapparátus mellőzésével (PivárCSI 2002). A múlt szövegeire való ráírás egyszerre jelenti a táj és a tájat megőrkítő szerzők tiszteletét, s a korábbi korszakok által gyűjtött regék újbóli elmesélésének lehetőségét. A nehezen újuló utazási és útikönyv irodalom kissé megmerevedett kereteivel egyszerre szolgálja a tömegkultúra állandóságigényét, s a 19. században kialakult folklórszemléletet, amely a 21. századi utazók és olvasók körében is hat.

A turizmusban a regék, mondák, legendák nem csupán a tájba való belépés lehetőségét segítik, nemcsak azért fontosak, mert általuk a turista megismer valamit a táj és a benne élő emberek lelkiségéből, hanem a kilépés szempontjából is. A tájból ugyanis a turista magával is akar vinni valamit, ezt a célt szolgálja a szuvenír ipar, de a tárgyak mellett egy-egy rege szüzséjének elsajátításával a táj szelleméből is magával vihet egy darabot.

Összegzés

Amikor a humántudományok társadalmi hasznossága napi szinten felmerülő kérdés, azon is érdemes lehet elgondolkozni, hogy kinek és mennyi haszna volt a korai gyűjtők, majd hivatásos folkloristák és önkéntesek által összegyűjtött, gondosan lejegyzett, megszerkesztett és publikált folklórszövegekből. Az utóbbi százötven évben egy-egy korai gyűjtés akár sokszáz alkalommal is közlésre kerülhetett útikönyvekben, népszerű mesegyűjteményekben, vagy épp iskolai olvasókönyvekben, legtöbb esetben anélkül, hogy az eredeti gyűjtő, lejegyző nevét megemléítették volna, vagy egyáltalán, tisztában lettek volna a folklórszövegek származásával, gyűjtésének, lejegyzésének gyakorlatával. Az újraközlő lap- vagy könyvkiadó közvetve anyagi hasznot is elért e szövegek segítségével, anélkül, hogy jogosultságát bárki is firtatta volna. A társadalmi hasznosság szókapcsolatban a társadalmi jelző jelen kontextusban ugyan némileg vitatható, hi-

szén anyagi hasznot leginkább az átirat szerzője és a kiadó remélhet általa, de közvetve az egész társadalom számára is értéket teremt, illetve ma is hasznos identitásképző, tanulást segítő eszköz lehet az a több száz mondaszüzsé, amelyeket például Orbán Balázs a 19. század derekán összegyűjtött. A nagy példányszámban megjelenő sajtótermékekben és olcsó füzetes kiadványokban való terjedés következtében a laikus olvasókban kialakuló hatások ma még szinte felbecsülhetetlenek.

A fentiek egy sajátos alakulástörténet gyors vázolására tettek kísérletet. A filológiai munka jelentős része még megvalósítandó feladat, de talán sikerült meggyőzni a tisztelt kollégákat a benne rejlő lehetőségekről.

Szakirodalom

Bányai János

1938 *A Székelyföld természeti kincsei és csodás ritkaságai*. Megjelent a Székelység melléklete gyanánt, Odorhei.

Benedek Elek

1885 *Székely népmesék és balladák*. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest.

1890a *Székely mesemondó* I. (A magyar ifjúság könyvesháza III.) Stampfel Károly, Pozsony–Budapest.

1890b *Székely mesemondó* II. (A magyar ifjúság könyvesháza XXIV.) Stampfel Károly, Pozsony–Budapest.

1894–1896 *Magyar mese- és mondavilág. Ezer év meseköltése*. I–III. Széchy Gyula szövegrajzaival. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest.

1900/1913/1929 *Székelyföldi mondák és mesék*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest.

1900b *A tatárjárás mondái és egyéb mesék*. Széchy Gyula szövegrajzaival. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest.

1907a *Bálványos vár és egyéb mondák és mesék*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest.

1907b *Székely tündérország. Székely népmesék és népmondák*. 3. jav. kiadás. Singer és Wolfner, Budapest.

1914 *A honfoglalás mondái*. Rajzolta Széchy Gyula. 3. kiad. Athenaeum Rt., Budapest.

- 1926 *Erdélyi regék és népmondák*. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, Cluj-Kolozsvár.
- 1987–1989 *Magyar mese- és mondavilág. Ezer év meseköltése*. I–III. A szöveget gondozta, a Szómagyarázatot és a Mesemagyarázatot [valamint a kísérőtanulmányt] írta Kovács Ágnes. Téka Kiadó, Móra Kiadó, Budapest.
- Bierbauer Virgil
1942 A Székelyföld templomairól. *Magyarságtudomány* [új folyam] I. (1) 142–154.
- Binder Laura
1900 A székelyek földjén. *Erdély* VIII. (8–9) 47–50.
- Csörsz Rumen István
2006 Közköltészet – irodalom alatt, kultúrák fölött. *Literatura* XXXII. (2) 273–282.
- Domokos Mariann
2009 Szerzői jogi kérdések 19. századi folklórszövegek kapcsán. In: Mezey Barna – Nagy Janka Teodóra (szerk.): *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 228–263.
- 2018a Arany László népmeséi a 19. századi magyar olvasókönyvekben. *Ethnographia* CXXIX. (4) 639–653.
- 2018b Arany László népmeséi a 19. századi magyar gyermek- és ifjúsági irodalomban. *Ethno-Lore: az MTA BTK Néprajztudományi Intézetének Évkönyve*. XXXV. 457–513.
- Gergely Pál, Dr.
1941 *Székelyföld, mindig zöld!* Magánkiadás, Budapest.
- Gulyás Judit
2011a Hitelesség, hamisítás, textualizáció. A Benedek Elek meséi kapcsán kialakult vita. In: Benedek Katalin (szerk.): *A népköltészet terített asztalánál. Tanulmánygyűjtemény*. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 25–46.
- 2011b „Mert ha irunk népdalt, mért ne népmesét?” A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hankó Vilmos
1896 *Székelyföld*. A képeket rajzolták Goró Lajos, Huszka József és Tull Ödön. Lampel, Budapest.

Hász-Fehér Katalin

2000 *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében. Fáy András irodalomtörténeti helye.* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.

Hegedűs Imre János

2009 *Benedek Elek. Monográfia.* Pallas Akadémia, Csíkszereda.

Imreh István

1995 A sokszínű Orbán Balázs. In: Majla Sándor (szerk.): *Orbán Balázs örökösei. Válogatott tanulmányok, esszék, naplójegyzetek Orbán Balázs személyéről és életművéről.* Ablak Kiadó, Székelyudvarhely, 70–76.

Jankó János

1892 *Kalotaszeg magyar népe. Néprajzi tanulmány.* Athenaeum, Budapest.

1893 *Torda, Aranyosszék, Toroczkó magyar (székely) népe. Néprajzi tanulmány.* Fitz Nyomda, Budapest.

Jánosfalvi Sándor István

1942 *Székelyhoni utazás a két Homoród mellett II. 1838-tól 1846-1858-ig* (Erdélyi ritkaságok 8.) Minerva, Kolozsvár.

Kincses Károly

1993 *Levéttetett Veressnél, Kolozsvárt.* Magyar Fotográfiai Múzeum, VIMPress Kft., Budapest.

Keresztury L.

1866 Erdélyi képek II. Római fürdő és a Strigy vize. *Hazánk s a Külföld* II. (8) 114–115.

Keszeg Anna

2011 *Gyöngyössi János. Szövegek és kontextusok.* Ráció Kiadó, Budapest.

2015 *A holdbéli völgy képzelete.* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

Keszeg Vilmos

1996 *Kelt levelem... Egy mezőségi parasztasszony levelezése.* Györffy Néprajzi Egyesület, Debrecen.

2005 Az etnográfiai leírás mint olvasmány a helyi társadalomban. In: Szemerkenyi Ágnes (szerk.): *Folklór és irodalom. Folklór a magyar művelődéstörténetben 1.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 304–315.

- 2018 Keresztútban a népi kultúra: interpretációs és kontextualizáló kísérletek. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *A néprajzi örökség új kontextusai: funkció, használat, értelmezés*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.
- Keszeg Vilmos (vál., szerk., az előszó)
- 1999 *Kicsiny dalaim. Népi költők antológiája*. Erdélyi Gondolat, Székelyudvarhely.
- Kósa László
- 2001 *A magyar néprajz tudománytörténete*. 2. javított kiadás. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kovács Ágnes
- 1969 A XX. században rögzített magyar népmeseszövegek XIX. századi nyomtatott forrásai 1. Arany László magyar népmese gyűjteménye. *Népi Kultúra – Népi Társadalom*. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának Évkönyve II–III. 177–214.
- 1977 A 20. században rögzített magyar népmeseszövegek 19. századi nyomtatott forrásai (2. Benedek Elek: Magyar mese- és mondavilág I–V.) *Népi Kultúra – Népi Társadalom*. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának Évkönyve IX. 139–188.
- 1989 A mesemondó Benedek Elek. In: Benedek Elek: *Magyar mese- és mondavilág. Ezer év meseköltése* III. A szöveget gondozta, a Szómagyarozatot és a Mesemagyarozatot [valamint a kísérőtanulmányt] írta Kovács Ágnes. Téka Kiadó – Móra Kiadó, Budapest, 495–508.
- Kovács Kálmán
- 1963 „Mit mond az agg rege?": (Tompa Mihály mondafeldolgozásai). *Studia Litteraria* I. 69–82.
- Kővári László
- 1853 *Erdély földe ritkaságai*. Tilsch János, Kolozsvár.
- Kozma Ferenc
- 1879 *A Székelyföld közigazdasági és közművelődési állapota*. Székely Művelődési és Közigazdasági Egyesület, Budapest.
- 1882 *Mythologiai elemek a székely népköltészet- és népeletben*. [Akadémiai] Székfoglaló. Magyar Tudományos Akadémia Kiadó Hivatala, Budapest.

Küllős Imola

2004 *Közköltészet és népköltészet. A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata.* L'Harmattan, Budapest.

Landgraf Ildikó

2019a „A monda a tájék lelke” – a néprajzi gyűjtőmunka értelmezése és ösztönzése a magyarországi turistamozgalom korai történetében. In: Debreczeni-Droppán Béla (szerk.): *Földtan, honismeret, néprajz. Dolgozatok a 70 éves Hála József köszöntésére.* Honismereti Szövetség, Budapest [megjelenés alatt].

2019b A néprajztudomány és a turizmus születése körül. In: Bali János – Bárh Dániel – Deáky Zita – Vámos Gabriella (szerk.): *Kövek, fák, források. Tanulmányok Mohay Tamás hatvanadik születésnapjára.* ELTE BTK Néprajzi Intézet, Budapest [megjelenés alatt].

Lóránd Zsófia – Scheibner Tamás – Vaderna Gábor – Vári György (szerk.)
2006 *Laikus olvasók? A nem-professzionális olvasás értelmezési lehetőségei.* L'Harmattan, Budapest.

Mikos Éva

2015 Tény és fikció, nemzet és régió, elit és populáris konfliktusa a rege műfaja körül. In: Szilágyi Adrienn – Varga Bálint (szerk.): *Tény és fikció. Tudomány és művészet a nemzetépítés bűvkörében a 19. századi Magyarországon.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest. 101–129.

2019 Rege, monda, folklór és közköltészet Orbán Balázs Székelyföldjén. *Doromb, Közköltészeti Tanulmányok* 7. [megjelenés alatt].

Molnár Károly – Vida Emil

1897 *Udvarhely vármegyei turista kalauz.* Erdélyrészi Kárpát Egyesület, Kolozsvár.

Nagy Olga

2016 Győri Klára könyvének pere. In: Nagy Olga: *Hagyományőrző népi kultúra. Társadalomnéprajzi vizsgálat Széken.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 9–108.

Niedermüller Péter

1985 Folklór és folklorizmus a mai magyar sajtóban. *Folklór és Tradíció* II. Az I. Magyar-Jugoszláv folklórkonferencia előadásai (Budapest, 1983. november 1–3.) 65–79.

Orbán Balázs

1868 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népis-
mei szempontból, Első kötet: Udvarhelyszék.* Ráth Mór, Pest.

1869a *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népis-
mei szempontból, Második kötet: Csík-Szék,* Ráth Mór, Pest.

1869b *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s nép-
ismeii szempontból, Harmadik kötet: Háromszék,* Ráth Mór, Pest.

1870 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népis-
mei szempontból, Negyedik kötet: Marosszék.* Ráth Mór, Pest.

1871 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s nép-
ismeii szempontból, Ötödik kötet: Aranyosszék.* Tettey Nándor és
Társaság, Pest.

1873 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népis-
mei szempontból, Hatodik kötet: Barcaság.* Tettey Nándor és Tár-
saság, Pest.

Ósz János

1901 Egy hegylánczról. *Erdély X.* (3–5) 42–43.

Pataki János

2005 *Székelyföld. A legendák világa.* Székelykő Kft., Budapest.

Pivárcsi István

2002 *Székelyföldi legendárium. Tájak, emberek, valóság és képzelet.* Új
Palatinus Könyvesház, [h. n.].

Pusztai Bertalan

2012 Isten nem kellemes alkotása, vagy művelt ember nemes hajtása? –
Turisták a *Vasárnapi Ujság* hasábjain (és ’bérczein’). In: Uő (szerk.):
*Médiások, történetek, használatok. Ünnepi tanulmánykötet a 60
éves Szajbély Mihály tiszteletére.* SZTE Kommunikáció- és Média-
tudományi Tanszék, Szeged, 361–388.

Szabó Levente, T.

2008a Erdélyiség-képzetek (és regionális történetek) a 19. század köze-
pén. In: T. Szabó Levente: *A tér képei: tér, irodalom, társadalom.
Tanulmányok.* Komp-Press – Korunk, Kolozsvár, 13–98.

2008b „Erdély népei”. A tér ideológiája és Erdély népei az intézményesülő
erdélyi turisztikai mozgalomban. In: T. Szabó Levente: *A tér képei:
tér, irodalom, társadalom. Tanulmányok.* Komp-Press – Korunk,
Kolozsvár, 100–193.

Szajbély Mihály

1999 A rege és rokonműfajai a XIX. század elejének magyar irodalmában. *Irodalomtörténet XXX.* (3) 424–440.

Szeljak György

2000 Turistamítoszok, indiánok, etnikai turizmus Mexikóban. In: Fejős Zoltán (szerk.): *Turizmus és kommunikáció.* Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikációs Tanszék, Budapest – Pécs, 201–215.

Székelyföldi gyűjtés

1882 Gyűjtötte Kriza János, Orbán Balázs, Benedek Elek és Sebesi Jób. (*Magyar Népköltési Gyűjtemény III.*) Athenaeum Rt., Budapest

Szilágyi Márton

2001 *Lisznyai Kálmán: egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai.* Argumentum, Budapest.

Török Zsuzsa

2011 *Petelei István és az irodalom sajtóközege. Média- és társadalomtörténeti elemzés.* Ráció Kiadó, Budapest.

Vajda András

2013 *Az írás és az írott szó hatalma. Az írás a mindennapokban egy Maros menti településen.* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

Vargyas Antal

2003 *Székelyföld útikalauz.* Pallas-Akadémia, Csíkszereda.

Váradai Péter – Gaál Anikó

1993 *Erdély. Székelyföld, Korond és vidéke.* Közdok, Budapest.

Várkonyi Ágnes, R.

1971 *A pozitivistá történetiszemlélet a magyar történetírásban II.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Veress Ferenc

1887 Magyarország fényképekben. *Fényképészeti Lapok VI.* (10) 207.

Zepezaner Jenő

2004 Orbán Balázs nemzetgazdasági eszméi. In: Egyed Ákos – Csetri Elek – Somai József (szerk.): *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából II.* Romániai Magyar Közgazdász Társaság, Kolozsvár, 49–70.

Cariera legendelor publicate de Balázs Orbán

Textele culese din oralitate în secolul al XIX-lea au avut o carieră aventuroasă. În epoca respectivă numărul volumelor redactate cu profesionalism a fost unul mic, multe opere considerate folclorice au fost publicate în presă, în reviste adresate familiei, femeilor cât și în reviste de călătorie. Aceste texte au suferit prelucrări însemnate, în funcție de necesitățile specifice ale organului de presă. Începând din ultimele decenii ale secolului, literatura de copii și de tineret, precum și literatura de călătorie a devenit o piață a operelor de folclor, de multe ori fără clarificarea surselor primare. Studiul investighează soarta a mai multor sute de legende istorice și locale, publicate în opera lui Balázs Orbán. Totodată autorul încearcă să surprindă scopul și motivația propagării folclorului în diferitele forme ale culturii de masă.

The Afterlife of Balázs Orbán's Legends

In the 19th century folk narratives collected from orality had a twisted path in literacy. While in those days folklore collections prepared with scientific rigour were rather rare in Hungary, a great number of folklore texts with possible roots in orality were published in various press products, for example in illustrated family and women's magazines and journals specialised in travelling. These text variants have been subject to massive rewriting and editing to please the readers of these papers. By the last decades of the century, children's books, young adult literature, and travel books also absorbed a significant number of folk narratives, publishing them without any reflections on their original sources. This paper demonstrates these processes by following the transcriptions of the many hundred historical and local legends published in the book of Balázs Orbán. It also tries to identify the aims and motivations of mass media products to disseminate folklore in this era.